

Ա Ռ Ա Ք Ե Ա Լ Ը*)

Է.

Կէս գիշեր էր որ գնացքը կանգ առաւ Աղստե
կայարանի առաջ: Ղազարս ու Ռիլիջան գնացողների
թւում՝ իջաւ գնացքից և Պետրոս Կամսարեանը: Ուղե-
ւորներին իրենց ծառայութիւնն առաջարկող կառապան-
ները մօտեցան, նա և, վերջինիս և սկսան գովել՝ մէկն
իւր «Թուզկան ձիերը», միւսն՝ իւր «սլլող կալասկան»,
երրորդն՝ իւր «գինջ օմնիբուսը» և այլն և այլն:

Պետրոսն, ինչպէս յարմարութիւններ սիրող մարդ,
չէր կամենում փոստի սալակով ճանապարհորդել, որ-
պէս զի չենթարկուի կայարանների քմահաճութիւն, այդ
պատճառով էլ ընտրեց «սլլող կալասկան», թէպէտ հաս-
տատ չը գիտէր թէ՛ որքան է նա յարմար առաջիկայ
ճանապարհորդութեան համար: Եւ որովհետեւ օմնիբու-
սի, կամ ուրիշ կառքերի տէրերը վախեցնում էին նրան
ասելով՝ «էդ կալասկան էդա ճամպի միջումը կոտրուի-
լու ա, քէ էլ թողի արեւումը խաշուելիս և այլն», ուս-
տի երիտասարդը սկսաւ կասկածել թէ՛ մի գուցէ սխա-
լուել է իւր ընտրութեան մէջ:

— Սուտ են ասում, աղա-ջան, քէ վախեցնում են որ
իրանց փայտօնը բռնես, առարկում էր «կալասկի» տէրը
և աւելացնում. — իմ կալասկէն կըլի չորս տարի որ բա-
նացնում եմ, հլա պոունգը վնասուել չի: Հրէն մէկ էլ
օրը պրիտաւին տարւոյ Ղազարս, ընդիւն էլ նաջալի-
կին դիւս բերի Ռիլիջան, բա խի՞ չը կոտրուեց: Հլա նա-

*) Ցես «Լուսալ» 1902 № 3.

չալնիկն էլ ասեց. «մալադեց Օվանես, տվօյ կալասկա-
օջեն խարօշի»:

Պետրոսն, անշուշտ, երկար կը մնար երկբալու-
թեան մէջ, եթէ նրան օգնութեան չը հասնէր կարճա-
հասակ մի մարդուկ, որն, ըստ երևութին, ծանօթ էր
տեղական կառապաններին սովորութեան ու հնարներին:

— Աղա, էս մարդի կալասկէն լաւն ա. իսկի սիրտդ
շաք (կասկած) մի գցիլ, նստիր ու. գնա: Դու թէ ամեն
խօսողի լսես, էրկու օր կըմնաս ըստեղ, տասց նա բա-
րեկամաբար:

— Այ քու հերը լիս դառնալ, ըտենց խօսս է,
ուրախացաւ Օվանէսը և ապա դառնալով Պետրոսին՝ ա-
ւելացրեց. Տես, աղա, սա վարժապետ մարդ ա, կա-
րալ չի սուտ խօսալ. որ ասում ա իմ կալասկէն լաւն
ա. իմաց որ լաւն ա:

— Շատ բարի. գնա, լծիր. կարգադրեց Պետրոսը,
նախապէս վարձագինը որոշելով: Ապա դառնալով մի-
ջամտող մարդուկին՝ հարցրեց. — Ռտեղի վարժապետ էք:

— Դիլիջանից գէնը հալի գեղ կայ, ընդեղի վար-
ժապետն եմ:

— Ուրեմն դուք էլ դէպի Դիլիջան էք գնում:

— Հրամանք ես:

«Սա կարող է լաւ առաջնորդ լինել ինձ», մտածեց
Պետրոսը և առաջարկեց նրան՝ ընկերանալ իրեն:

— Ձէ, աղա, ես փուրգօնօվ պէտք ա գնամ, ա-
ռարկեց վարժապետը:

— Ինչո՞ւ, միթէ կառքը աւելի հանգիստ չէ:

— Հալբաթ որ (ի հարկէ) հանգիստ ա, ծիծաղեց
վարժապետը:

— Ինչո՞ւ ուրեմն չէք գալիս:

— Բա գեղի վարժապետը ռդղիւան կարալ կառքի
փող տալ:

— Ի՞նչ փող, ես վող չեմ ուզում:

— Բա ոնց:

— Հէնց այնպէս, ձրի: Ես, մի և նոյն է, կառքի փողը պիտի վճարեմ. շատ ուրախ կլինեմ, եթէ դուք էլ ինձ ընկերանաք:

Վարժապետը քաշուժ էր և չէր կամենում երիտասարդի առաջարկութիւնն ընդունել:

— Ա, շա՛շ, խի՞ ես մտի մնացել, լաւ բանը գլուխդ վեր չ'ունում. նկատեց վարժապետին Ղազարի մտնոթներէն մինը:

— Դէ խի՞ չի վեր ունում, ասում եմ, ծանդրութիւն չըլեմ աղի հմար:

— Ոչինչ, ծանրութիւն չես լինիլ, դնանք, ասաց Կամսարեանը և իրեղէնները յանձնելով ընկերակիւն, առաջ անցաւ:

Մարդուկը հետեւեց նրան:

Կառապանը, որ մի քանի վայրկեանում արդէն «կալասկէն» լծել, բերել էր կալարան, ժողովեց իսկոյն Պետրոսի իրեղէնները և կառքի ետքին դարսելով՝ ըսկըսաւ ամբացնել: Ապա իմանալով որ վարժապետն ևս ընկերանում է «աղին», նրա խեղճ կապոյն էլ տեղսւորեց մի խորշում: Յետոյ բարձրանալով իւր նստատեղը, ասաց.

— Ես իմ Աստուծոյ, աղա, լաւ ընկեր ես վե կալել, արժանաւոր մարդ ա. ըտենց ընկերի հետ գնացած ճանապարհն էլ բարի կըլնի:

— Հապա. ես վատ մարդ կընկերացնեմ ինձ, պատասխանեց Կամսարեանը և կառքը բարձրացաւ:

— Տենճում ես, վարժապետ. լաւութիւնը չի կորչում. նորէն խօսեց Օվանէսը, դու որ ինձ հմար բարեխօս չէիր ըլել, Աստուծ էլ քէ էս բանին ռաստ չէր բերիլ, փուրգօնի ճռճուցից ազատուեցար, ութ աքաւսին էլ մնաց ջէբումդ:

— Լաւ, մի երկարացնիր, քչիւր տեսնենք, նկատեց

Կամսարեանը՝ զգալով որ կառապանի խօսքերը անհաճոյ պիտի լինին վարժապետին.

—Քշիլ տեմ, աղա, բա քշիլ չըպտեմ, քե ընենց լեղով (շուտով) տանեմ որ նաչալնիկի պէս տեսն' մալադեց Օվանես:

Այս ասելով՝ կառապանը շարժեց սանձերը, խրախուսեց ձիաներին և կառքը սլացաւ խճուղու ուղղուածեամբ:

Լոյսը բացուած չըլինելով՝ գիշերային զովը զգալի էր դեռ: Պետրոսը փաթաթուելով վերարկուի մէջ՝ կրճկուեցաւ կառքի անկիւնում և սկսաւ խօսակցել վարժապետի հետ:

—Ձեր առունն քնչ է, հարցրեց նա:

—Քեզ ծառայ՝ Մօսի, պատասխանեց վարժապետը:

—Չասացիք, որ գիւղի վարժապետն էք:

—Չբուխլու:

—Ձիբուխլո՞ւ: Դա հայոց գիւղ է:

—Հայոց ա, բա՛ քնչ ա:

—Անունը, կարծեմ, հայերէն չէ:

—Հրամանք ես, թուրքերէն ա, ամա մեր վանահայրն ստում ա, շատ առաջ հայերէն ա ըլել, ձապոտիկ են ասել:

—Վանահայրն ո՞վ է. ձեր գիւղում վանք էլ կայ:

—Ձէ, Սևանայ վանահայրն եմ տսում:

—Սևանն, ուրեմն, մօտ է ձեզ:

—Մօտ ա, բա՛, հենց մեր առաջին ա:

Այս նորութիւնը ուրախացրեց Պետրոսին: Որքան ժամանակ էր որ նա փափագում էր տեսնել Գեղամայ ծովակը, որքան լաւ բաներ էր լսել նրա մասին, որքան բաներ կարդացել: Այժմ, ահա, նա կը հասնէր փափին:

—Ձեր գիւղում, ուրեմն, ուսումնարան էլ ունիք, շարունակեց նա իւր հարցերը:

—Ուսումնարան ղրդիան ա. մի տասը—քսան ըն-
խալ ես եմ հւաքել մեր տունը, կարդացնում եմ... Թէ
դրուստն ասեմ. ես էլ ըսկի օրինաւոր վարժապետ չեմ:
Նղցումը որ էրէցին օգնում եմ, տիրացութիւն անում,
էն ա գեղականն անունս վարժապետ ա դրել:

Ուրեմն Պետրոսի ուղեկիցը տիրացու էր և ոչ
վարժապետ: Սրանով էլ պարզուում էր երիտասարդի հա-
մար այն հանելուկը որ վարժապետ կոչուածը գիւղա-
կան բարձառով էր խօսում:

Այս նորութիւնը, թէպէտ, որոշ չափով ձգեց ու-
ղեկի վարկը Կամարեանի աչքում, այսուամենայնիւ,
վերջինս դարձեալ հետաքրքրուեց նրանով:

—Ո՞րտեղ ես ուսում առել, հարցրեց նա:

—Հրէս, առաջներին գեղ կալ, Քարվանսարայ են
ասում, ընդեղ եմ կարդացել: Ես ինքս էլ Ղազարի գե-
ղերիցն եմ. միան Ձբխլուի էրէցը մեր ազգական էր,
զօռեց, տարաւ իրա կուշար (մօտ), ասաւ՝ ըստի տիրա-
ցութիւն պտես անի. ժամանակով էլ քահանայ կշի-
նեմ քե:

—Լաւ գիւղ է Ձիբուխլուն:

—Հլէ մեզ հմար լաւ ա, ուրիշի հմար քնչ գիդամ:

—Որքան ժողովուրդ ունի:

—Իսկը գիտում չեմ. կրլի որ հարիւր լիսուն տուն
ըլի:

—Ի՞նչպէս է որ այդքան տունը չի կարողացել իւր
համար ուսումնարան հիմնել:

Բա գեղականը դժգոհ կարալ ուսումնարան հիմ-
նհ: Սաղ օրը չարչարուելով, արեւի, անձրեւի հետ կը-
ռիւ տալով ըսկի կարում չի էնքան աշխատի որ իրա
ընխանց ուռզին հասցնի, եա նրանց տկլոր լաջը ծած-
կի, ուսումնարան ո՛նց տի հիմնիլ:

—Իսկ եթէ գտնուի մէկը, որ ցանկանալ իւր ծախ-
քով այդ բանն անել, գիւղացիք հօ չեն հակառակիլ:

— Բայ, էդ քննչես ասում, աղաջան, մարդ իրա աչքը քոն կուզի. գեղացիք չէ թէ չեն հկառակիլ, հլա գհննց մարդու ոտքն էլ կըպաչեն:

Այս գիւղն, ուրեմն, կարժանանալ իմ ուշադրութեան, մտածեց ինքն իրեն Կամսարեանը և շարունակեց.

— Իսկ գիւղատնտեսութիւնն քննչ գրութեան մէջ է ձեր կողմերում:

— Գիւղատնտեսութիւնը ո՞րն ա:

— Վար ու ցանքը, անասնապահութիւնը, գինեգործութիւնը...

— Վար ու ցանքն էս տարի լաւ ա, տաւարն էլ, փառք Ասծու, ցաւ ու չոռից տգաւտ ա. ամա դէ գինին մեր կողմերում չի ըլիլ, չուն մեր տեղը սարա, բաղն արշալ չի գալ, (չի առաջանալ), պտտասխանեց տիւրացուն, ալ կերպ հասկանալով իրեն տրուած հարցը:

Այդ հանգամանքը, կարծես, սառեցրեց Պետրոսի հետաքրքրութիւնը և նա այնուհետեւ սկսաւ աւելի մտածել՝ քան խօսել. Դրա հետեանքը եղաւ այն որ երիտասարդը տաքուկ վերարկուի և զով օդի ազդեցութեան տակ սկսաւ նիւհել: Եւ որովհետեւ երկաթուղու վրայ շատ քիչ էր քնել, ուստի շուտով էլ քաղցր քուն մտաւ:

Տիրացուն իր կողմից աշխատեց չարթնացնել նրան և քիչ ժամանակից յետոյ ինքն էլ հետեւեց նրա օրինակին:

Սակայն Օվանէսի «կալասկէն» շարունակ սլլում էր հարթ խճուղու վրայ: Նա արդէն Ղազարը, Գագկայ դաշտը և Ուզունթալան անցել և Քարլանսարի ճանապարհն էր մտել, երբ Կամսարեանն անուշ քնից արթնացաւ: Աչքերը բանալով՝ նա չորս կողմը նայեց և իրեն շրջապատող տեսարանները դիտելով՝ հիացաւ:

Ճանապարհի մի կողմից ընկած էին հասուն ար-

տեր կամ սիզաւէտ արօտներ, որոնք ուղղադիր, կամ վալրահակ տարածուում, հասնում էին մինչև հեռաւոր բարձրութիւնները. իսկ միւս կողմից կանաչադարձ թուփեր, ձորակներ ու բլուրներ, որոնց հետևում էին՝ նախ մանր ու ծառախիտ և ապա խոշոր, մշշասլատ լեռներ: Դրանց մէջ, իրենց բարձրութեամբ, աչքի էին ընկնում աջ կողմից՝ Նալթէօքանը, իսկ ձախից՝ Կարմիրքարը՝ իւր երկար լեռնաշղթայով, ապա Համզասարը, Արտազը և այլն, որոնք հետզհետէ իրար յաջորդելով հորիզոնը դարձնում էին վեհ և գեղատեսիլ: Սակայն աջ ու ձախ տարածուող այդ տեսարանների գեղեցկութիւնը պսակում էր Աղստեւի հինաւուրց գետակը, որ շարունակ անծայր խճուղուն ընկերանալով, գուարճացնում էր նրա մշտական անցորդներին մերթվճիտ ջրերի քաղցր կարկաչով, մերթ փոքրիկ ջրվեժների փափուկ շառաչով և յաճախ՝ իւր եզերքը ծածկող, կամ իւր եղալեւրներում խմբովին ցոլացող ծառերի պուրակներով: Արևը, որ նոր էր իւր շողերը սփռում Աղստեւի ձորի վրայ, այդ տեսարաններին տուել էր մի դիւթական պայծառութիւն, վառելով մշուշը լեռների լանջերում, կանաչը՝ ծառերի կատարին, դալարը՝ դաշտերի մէջ և ցօղը՝ ծաղիկների վրայ:

—Օհ, ինչ գեղեցիկ և ճրքան հրաշալի է մեր երկիրը, բացառանչեց Կամսարեանը՝ հրապուրուելով բնութեան այդ սիրուն տեսարաններով և ապա ձեռքերն աջ ու ձախ տարածելով՝ կամենում էր, կարծես, հորիզոնը գրկել:

—Ատեղ հլա քնչ գեղեցկութիւն կայ, գեղեցկութիւն, գեղեցկութիւն Դիլիջանայ դէսն ա, Շամլուխի ձորումը, Մայմեխի լնջերին, հրէս գնում ենք, կրտեսնաս, նկատեց տիրացու Մօսին:

Կամսարեանը, որ դեռ քննական աչքով չէր նայել ուղեկցին, որովհետև գիշերանց էր ծանօթացել նը-

րան, թաւ ձայնով արած նրա դիտողութիւնը լսելուց լետ նախքան մի վարկեան և տեսաւ որ դա մի մարմնացեալ աններդաշնակութիւն էր նկատմամբ այն պօէզիայի, որ շրջապատում էր իրեն: Տիրացուի կարճ ու գիւրուկ մարմինը, որ նստած լինելու պատճառով կորացել էր, նմանում էր մի տալ մսագնդի, որի վրայ գլուխը շարժւում էր, կարծես, առանց պարանոցի: Նրա թուլիս դէմքը, որ արեւահար լինելուց աւելի էր սևացել, ծածկուած էր խիտ և երբէք չըտանրուած մօրուքով: Վերջինս թէսլէտ տարածւում էր մինչև նրա այտոսկրները, այսուամենայնիւ, չէր ծածկում տիրոջ մեծ բերանը, որ եզերուած էր հաստ, լրթագոյն շրթոնքներով: Խոր ընկած աչքերը, չընայելով իրենց սևութեան, թաւալում էին նեղ կապիճներում առանց կրակի և տրտալատութեան. իսկ դրանց հովանաւորող թաւարծի լօնքերը տալիս էին նրա դէմքին մի առանձին գոեհիւսութիւն: Հաստ շալի կապան, կեղտոտ օձիքով արխալուխը և մորթէ, տեղ տեղ մազաթափ, գլուխը, որ նա խնամքով քաշել էր հաստ բլթակներով՝ լոշի պէս կախուած ու փոշոտած ականջների վրայ, տիրացուին նմանեցնում էին տնտառաբնակ խոզարածի. նրան պակասում էր մի մահակ՝ ձեռքին և մի պարկ՝ մէջքին:

Պետրոսը ուշի ուշով նայելով ուղեկցի վրայ՝ զգաց այնպիսի մի անհանգստութիւն, որ պաշարում է մարդուն զգուանք զգալուց առաջ: Նա զարմացաւ իւր տնտալութեան վրայ որ մի առաջնորդ ունենալու պատճառով՝ նստեցրել էր կողքին այնպիսի մի գոեհիւս, որից մինչև անգամ, կեղտի ու քրտինքի հոտ էր փչում: Այս պատճառով երիտասարդն անզգալի կերպով քաշուեցաւ մի կողմ և, որպէս զի տիրացուից աւելի անջատուի, առջևը դրած իրերից մինն առնելով՝ զետեղեց նրա և իւր մէջ տեղը՝ ասելով.

—Սրա մէջ կոտորելու բան կայ, լաւ է այստեղ ղենենք:

—Լաւ կըլի, լարեց տիրացուն և ինքն ևս լետ քաշուեց:

Բայց որովհետև Պետրոսին այնպէս թուաց թէ՛ Մօսին հասկացաւ իւր միտքը, ուստի սկսաւ զբաղեցնել նրան:

—Ասում ես թէ՛ այն կողմերն աւելի գեղեցիկ են, հա՛:

—Գեղեցիկ են, բա՛, ըստեղ հլա շատ փալը գիւղ ա, արևը որ աշմիշ ա ըլում (բարձրանում է) էն ղալդի ա էրում, որ ասես թէ մարդի կաշի պուկիլ տի. ամա դէնի ճամպէն չիմ մեշալղով (անտառով) ա անց կենում. ոտով էլ որ գնաս՝ մէջքդ տաքանալ չի:

Զընայելով տիրացուի լալտարարութեան, Կամսարեանն, այսուամենայնիւ, թերութիւն չէր գտնում շրջապատող տեսարանների մէջ. ընդհակառակը նա որքան յառաջանում՝ այնքան աւելի էր հիանում նրանցով: Մանաւանդ Աղստեի մշտակարկաջ հոսանքը և նրասիրուն, ծառազարդ ափերը, գրեթէ, շարունակ զմալլեցնում էին նրան, այնպէս որ մի ժամանակ նա, մինչև անգամ, մոռացաւ տգեղ տիրացուին և ինքն իրեն խօսեց:

—Ահա՛ թէ՛ քնչ տեղեր և քնչ գեղեցկութիւններ են անյայտ մնում մեզ... Իսկ սրանց մէջ ապրող մեր ազգակիցները... չէ՛ որ նրանք էլ ունին գեղեցկութիւններ ու կատարելութիւններ, որոնք անծանօթ են մեզ: Այո՛, պէտք է շնորհակալ լինել բաղդից, որ վերջապէս օգնեց ինձ իմ նուիրական խոստումն իրագործելու, (այդ վայրկենին երիտասարդի հայեացքը հանդիպեց իւր ուղեկցին և նա մի քալ լետ կասեց իւր մտածութեան մէջ՝ աւելացնելով) կամ, գոնէ, ծանօթանալու այս երկրին ու ժողովրդին, որպէս զի համոզուեմ թէ՛ քնչ չափով է հնարաւոր իմ որոշումն իրագործել:

Քիչ ժամանակից յետոյ՝ երիտասարդ Կամսարեանը նստած Քարվանսարայ գիւղի առաջ, կարկաչահոս Աղստևի ափին, մի հովանաւոր ծառի տակ, ախորժակով նախաճաշում և թէյ էր վայելում։ Այստեղ արդէն տիրացուն չէր ընկերանում նրան, որովհետև յանդգնութիւն էր համարում ձգուիլ «աղալի» հետ, նա և, նախաճաշի ժամին։ Նա համեստութեամբ խոյս էր տուել գէպի մօտակայ կրտսեր, ուր խռնուած էին Ղազարի զանազան կողմերից գիւղացիներ և նրանց հետ խօսում էր։ Տիրացուի այդ վարմունքը դիւր եկաւ Կամսարեանին և համոզեց նրան որ իւր ուղեկիցը այնքան էլ անտաշ գռռահկին մէկը չէ։ Այդ պատճառով երբ իւր նախաճաշն աւարտեց, կանչեց վերջինիս և առաջարկեց նրան՝ նոյնպէս թէյ առնել և նախաճաշել, իսկ ինքն հեռացաւ մի փոքր շրջագայելու։

Տիրացուն էլ իւր կողմից հրաւիրեց կառապան Օհանէսին։ Նրանք երկուսը նստեցին նոյն հովանաւոր ծառի տակ և սկսան վայելել «աղալի» թէյի ու նախաճաշի առատ մնացորդը։ Կառապանը տեսնելով որ «աղան», ի միջի ալլոց, թողել էր իրենց թէյի համար տասը կրտոր շաքար, այդ համարեց առատասրտութիւն և դրոշից էլ եզրակացրեց որ նա «մենծ մարդ պիտի ըլի»։

— Մենծ մարդ ա, բա՛. մենծ որ չը, լէ՛ր մենակ կալասկայ կըբռնէր կըգա՛ր, հաստատեց տիրացուն։

— Եա չէ, առանց փողի քէ կոխքին կըգնէր, կը բերէր։

— Ես էլ էդ չեմ ասում։

— Թիւնդ յուսումնական կըլնի, ա՛յ։

— Յուսումնական ա. բա՛։

— Չլի՞ թէ ինժիններ ա։

— Չէ, ինժիններ չի ըւում։

— Բա ի՞նչ եաշիկը ծանդր ա. ես ընենց եմ 'մանում թէ՛ ինժիների եարադ կայ միջումը։

— Զէ, կ'ի որ դրեր ըլի:

— Գրերն ինչքն ա պէտք:

— Ո՞նց թէ ինչքն ա պէտք. բա յուսումնականն առանց գրերի ման կըգնայ:

— Եսքմ, (քնչ գիտեմ) հրէն մեր գէրի տղան էլ ասըմեն յուսումնական ա, ամա ճամպա գնալուց՝ արադից սավալի գատ չի ըլլամ հետը:

— Ե՛, շնչ, դու էլ մարդու անում տուիր. գեղի յուսումնականն ու քաղաքինը մէն ա ըլլամ: Գեղի յուսումնականը սալ կեանքումը հինգ եա վեց գիր անջախ (հազիւ) կարդալ, ամա քաղաքինը՝ աշխարքումս էլ գիր չի թողում չիմ (բոլորը) կարդում պըծնում ա:

Այսպէս զրուցելով տիրացուն ու կառապանը վերջացնում էին իրենց նախաճաշը, երբ Կամսարեանն իւր շրջագայութիւնից վերադառնալով՝ տեսաւ նրանց միասին:

— Այս տիրացուն, իսկապէս, կառապանի ընկերն է, ես ինչո՞ւ եմ լիմարաբար իմ կողքին նստեցրել, մըտածեց նա և որոշեց առաջարկել որ սա այսուհետև նստէ կառապանի մօտ: Բայց քնչապէս անէր առաջարկութիւնը որ տիրացուն չը վիրաւորուէր, նա այդ մասին էլ մտածեց:

Երբ Օվանէսը իւր գահին բազմած՝ կառքը մօտեցրեց «աղին», վերջինս հրամայեց ծածկել հովարանը, որովհետև արևն ալրում էր արդէն: Կառապանն իսկոյն կատարեց հրամանը:

— Նախաճաշից լետու ես սիրում եմ հանգստանալ. արդեօք չե՞ կարելի պառկել քո կառքում և այնպէս գնալ, հարցրեց Պետրոսը կառապանին:

— Խէ չի կարելի. չեմ տենում որքան լէն ա իմ կալասկէն: Դու ոտերդ ձգի ու պառկի, վարժապետն էլ իմ կողքին կընստի, պատասխանեց Օվանէսը:

— Հա, ես ըստի կընստեմ, դու մի նեղանալ, յա-

րեց տիրացուն՝ ցոյց տալով կառապանի նստատեղը:

Կամսարեանը հիացաւ այս լաջողութեան վրայ և կառքը բարձրանալով՝ գլխի տակն առաւ փոքրիկ բարձը և ձգուեց նստատեղի երկարութեամբ:

Տիրացուն սեղմուեց կառապանի կողքին:

Քարվանսարայից ելնելուց՝ Աղստեղը դարձեալ ընկերանում էր ճանապարհորդներին իւր ընդդիմակաց հոսանքով, երբեմն փոքրիկ ձորակներից անցնելով, երբեմն դաշտերի եզերքը քերելով, իսկ շատ տեղ՝ թումբերի ետեւը թագնուելով: Քանի շարունակուում էր տեսարանների միակերպութիւնը, Կամսարեանը նրանցով չէր հետաքրքրուում, այլ պառկած մտածում էր: Բայց հենց որ հասան Ղլիճ-Ղայայ կոչուած ժայռերի ստորոտին, նա ուղղուեցաւ իսկոյն և գլուխը կառքից դուրս հանելով՝ սկսեց ուշի ուշով դիտել այդ ահաւոր և, մի և նոյն ժամանակ, գեղատեսիլ պարեխները, որոնք ճանապարհի աջ կողմից ձգուելով՝ իրար վրայ դիզուած՝ հետզհետէ բարձրանում և կազմում էին տարօրինակ ամբարտաւաններ, մի տեղ սուր ու միապաղաղ, միւս տեղ՝ խրոխտ ու բարդ բարդ, իսկ շատ տեղ՝ թեք դէպի ճանապարհը, կարծես, սպառնում էին փլչել ու իջնել բարձր գահաւանդից և իրենց փլուածքի տակ ծածկել այդ տեղի խաղաղութիւնը վրդովող յանդուգն ուղեորներին:

Խարակների այդ ահաւոր ամբարտաւաններից լեռոյ տեսարանը դարձեալ մեղմանում ու դաշտանում էր, իսկ խճուղու մի քանի կեռամաններ անցնելուց՝ հորիզոնը դարձեալ փակում էին նոր, կանաչ սարալանջեր, որոնք հետզհետէ դէպի վեր բարձրանալով՝ ձգւում, հասնում էին մինչև Ղըզղալի սարը:

Մի երկու ժամ այսպէս ճանապարհորդելուց և տարբեր տեսարաններ անցնելուց լեռոյ մեր ուղեորներն հասան Թարս-չայ կայարանը, որ գտնւում էր Դի-

գիշանի սարաւանդը հանող բարձրութիւնների ստորոտում:

Որովհետեւ կառապանը կեր պիտի տար այստեղ ձիերին, ուստի առաջարկեց «աղին» վալելի իւր ճաշը առանց շտապելու:

— Արևն էս սարին թեքելուց՝ կալասկէն կը լծենք հու սարինով (հովով) Դիլի դիւս կը գանք, յայտարարեց նա խորհրդատու եղանակով:

— Ինչո՞ւ այդքան ուշ, հարցրեց Պետրոսը:

— Ուշ չի, աղա՛, էրկան ճամպայ ենք եկել. հայ վաններն էլ խեղճ են. մի քիչ կորմ (կեր) կուտեն, մի քիչ էլ կը դինջանան. հլէ թէ կուգես, մի քիչ էլ դու կը դինջանաս, էնդուց եդը կը լծենք կը գնանք:

Որովհետեւ երիտասարդը շտապելու ոչինչ չուներ, ուստի չը հակառակուեց: Պատուիրելով որ պաշարի կապոցը տանեն կայարան, (որից ինքը, իբրև մասնաւոր կառքով եկող, հեռու էր իջած), ինքն ևս իւր քալերն ուղղեց դէպի այդ մենաւոր տունը, որ հովանաւոր պատշգամ և շուրջը ծառերի ստուեր ունենալու պատճառով՝ արևի այդ տաք ժամանակը դէպ իրեն էր քաշում խոնջ ուղևորին:

Կայարանի վերակացուն ձեռքը լրագիր առած կարգում էր, երբ Կամսարեանը մօտեցաւ սանդուխներին:

— Կարելի՞ է մի քանի վայրկեան հանգստանալ այստեղ, հարցրեց նա ուսերէն լեզուով:

— Ինչո՞ւ չէ, համեցէք. պատասխանեց վերակացուն մաքուր հայերէն:

— Ախ, ներողութիւն, դուք ուրեմն հայ էք:

— Այո՛, պարոն, զտարիւն հայ. պատասխանեց ժպտալով վերակացուն, որ միջահասակ, բարեդէմ և, ըստ երևութին, բարեխառն բնաւորութեամբ մի անձն էր:

— Սրուայ այս ժամին՝ որքան անհաճոյ է բաց ճանապարհը, նոյնքան հաճելի է ձեր այս պատշգամը,

ուր ոչ միայն հովանի, այլ և հանգստանալու լաւ բազմոց ունիք... Այս ասելով Կամսարեանը մօտեցաւ վերակացուն և ողջունելով նրան՝ նստեց մօտիկ դըրուած, կաշեծածկ ու հնատարազ բազմոցի ծալրին:

— Հրամանքդ, երեւի, Դիլիշան էք գնում, հարցրեց վերակացուն՝ մի կողմ դնելով լրագիրը:

— Կարծեմ, աւելի հեռու:

— Աւելի հեռու:

— Թւում է թէ՛ այո՛:

— Ի՞նչպէս թէ թւում է. դուք չէ՞ք որոշած թէ՛ ուր էք գնում:

— Համարեա՛ թէ՛ չեմ որոշած:

— Հասկանում եմ. ուրեմն, ճանապարհորդում էք առանց որոշ դիտաւորութեան:

— Ձէ, որոշ դիտաւորութիւն ունիմ:

— Ներեցէք որ հետաքրքրւում եմ... եթէ որոշ դիտաւորութիւն ունիք, ուրեմն պէտք է որ գիտենաք թէ ուր և ինչի՞ համար էք գնում:

— Հենց բանն էլ այդ է որ՝ ինչի՞ համար գնալս գիտեմ, բայց ուր գնալս չըգիտեմ:

— Այդ հետաքրքրական է. լարեց վերակացուն ծիծաղելով և բազմոցի միւս ծալրին նստելով:

Այդ միջոցին տիրացու Մօսին բարձրացաւ պատրդամը՝ բերելով իւր հետ պաշարի կապոցը և խորը գլուխ տալով վերակացուն՝ կանգնեց Կամսարեանի առաջ:

— Օ՛հո, տիրացու, դ՞ու էլ այստեղ, այդ ո՞նց է պատահել, հարցրեց վերակացուն:

— Հա, ես էլ ըստի եմ. շորհակալ եմ, աղան բերաւ:

— Դէ որ եկել ես. ա՛յ է՛ն սեղանը մօտ բեր, հրամայեց վերակացուն:

Տիրացուն ցոյց տուած սեղանը մօտեցնելով բազ:

մոցին, բերած պաշարը դրեց վրան և հեռացաւ...
Կամսարեանը բացաւ կապոցը և ունեցածը շարե-
լով սեղանի վրայ՝ խնդրեց վերակացուին մասնակցել իւր
«Համեստ» ճաշին:

— Շնորհակալ եմ, ես արդէն ճաշել եմ, առարկեց
վերակացուն:

— Խնդրում եմ, որքան կարող էք. կամ, գոնէ, մի
բաժակ գինի... այս ասելով՝ Կամսարեանը հանեց բա-
ժակը և սրբելով այն՝ լցրեց գինիով և դրեց վերակա-
ցուի առաջ:

Վերջինս, որ կայարանում ապրելով՝ սովորած էր
անխտիր ամեն ուղևորի ճաշին ու ընթրիքին մասնակ-
ցել, երկար չընդդիմացաւ, և կամենալով, ինչպէս ա-
սում էր, իւր հիւրի ախորժակը բանալ, վայելեց մի
կտոր բան և գինու բաժակն զգուշութեամբ կիսելով,
վերսկսեց ընդհատուած խօսակցութիւնը:

— Հա, այն էի ասում, ձեր պատասխանն ինձ չա-
փազանց հետաքրքրեց... այդ թիւսն է որ դուք որոշ
դիտաւորութեամբ գնում էք մի տեղ, բայց չըգիտէք
թէ ո՛ր էք գնում:

— Իսկապէս գիտեմ թէ՛ ո՛ր եմ գնում, որովհէ-
տե գնում եմ մի որ և է հայ գիւղ, բայց թէ՛ որ գիւղ,
ահա՛ այդ մէկը չըգիտեմ:

— Ներեցէք, խնդրում եմ, ես դարձեալ չեմ հասկանում:

Կամսարեանը ծիծաղեց և ապա սկսաւ համառօտ
կերպով բացատրել թէ՛ թիւ է իւր դիտաւորութիւնը:

Վերակացուն, որ նորէն ձեռքն էր առել բաժակը,
որպէս զի գինու մնացորդը վայելէ, երիտասարդի բա-
ցատրութիւնը լսելուց՝ իսկոյն վայր դրեց այն և բա-
զուկները դէպի վեր պարզելով՝ բացազանչեց:

— Փառք բեղ, Աստուած, վերջապէս գտնուեց մէ-
կը, որ մեր տրտուինջը լսեց... ապա դառնալով Կամ-
սարեանին՝ աւելացրեց. — Դուք, ուրեմն միակ մեծ մար-

— Դըն էք՝ մինչև օրս իրենց ուսումն աւարտած հայ երիտասարդների մէջ, Թոլ տուէք ինձ խմել ձեր պատուական կենացը։

Այս ասելով՝ նա յօրեց բաժակը և մի առանձին ոգևորութեամբ պարպեց այն միանուագ։

Կամսարեանին դիւր եկաւ վերակացուի գովասանքը. բայց կամենալով սրա ուժ լինելն իմանալ, որպէս զի ըստ այնմ որոշէ իւր ստացած գովասանքի արժէքը, նա հարցրեց.

— Դուք էլ ուրեմն պատկանում էք ուսանողներին դէմ տրտնջող հայերի թուին։

— Հապա։

— Չէի կարծիլ թէ այդ տրտունջը կարտալատուի, նա և, այսպիսի մի լեռ ընկած կայարանում։

Վերակացուի դէմքի վրայ դառը ժպիտ խաղաց։

— Ինչո՞ւ չէիք կարծիլ, մեթէ այսպիսի տեղերում ապրող հայ մարդը սիրտ ու զգացմունք չի ունենալ։

— Ո՛չ, այդ չէի ուզում ասել... շփոթուեց Կամսարեանը։

— Հասկանում եմ. ուզում էիք ասել թէ՛ այս լեռ ընկած կայարանում, այս անմաքրութեանց դէզերի կոխքին, ձիաների ընկերութեան մէջ ապրող հայ մարդը, ինչո՞ւ պէտք է տեղեակ լինի մեր ցաւերին այնքան, որ նոյն իսկ տրտունջ լայտնէ այդ ցաւերին դարման տանել կարող, բայց չըկամեցող երիտասարդների դէմ։

— Այո՛, համարեա՛, այդ էի ուզում ասել։

— Բայց ես, բարեկամ, ամենից աւելի իրաւունք ունիմ արտնջալու. որովհետեւ հենց ինքս, մինն եմ եղել այն մարդկանցից, որոնք սիրով նուիրուել են հայ շինականին, կամենալով սովորեցնել նրան խեղճութեան դէմ կռուելու և մարդավայել կերպով ապրելու եղանակը... Բայց իմ ունեցած կարողութիւնը՝ հաւասար չէր իմ ցանկութեան, ուստի չը լաջողեցայ հասնել նր. պատակիս։

— Ի՞նչպէս, փող էր հարկաւոր և չունէ՞ք:

— Ոչ, ես վարժապետ էի գիւղում և հէնց այդ պաշտօնի շնորհիւ էլ մօտ լինելով գիւղացուն՝ կարողանում էի օգնել նրան իւր կարիքների ժամանակ, երբեմն խորհրդով, երբեմն գործակցութեամբ, և եթէ երկար մնայի այդտեղ, գուցէ կարողանայի, որոշ օգուտ տալ: Գոնէ, կը կրթէի մի ամբողջ սերունդ այնպէս, ինչպէս որ պէտք էր և այնուհետև այդ սերունդը ինքը կը շարունակէր իմ գործը...:

— Ի՜հ լաւ, ինչո՞ւ երկար չը մնացիք այդտեղ:

— Որովհետև չէի կարող:

— Պատճառը:

— Մեր ուսումնարանական կեանքում նոր փոփոխութիւններ եղան, նոր օրէնքներ հրատարակուեցան: Վարժապետը պէտք է ցենզ ունենար, իսկ ես չունէի, որովհետև թեմական դպրոցն էի աւարտել: Այդ սլառճառով, ահա, ինչ պաշտօնից արձակեցին:

— Եւ յետո՞յ:

— Յետոյ շատ դէս ու դէն ընկնելից վերջը եկայ և այս կայարանում չորքոտանիների վարժապետ դարձայ:

— Հասկանում եմ...:

— Ուրախ եմ որ հասկանում էք. ուրեմն և իրաւունք էք տալիս ինձ՝ տրանջալ այն երիտասարդների դէմ, որոնք բարձր կրթութիւն ստանալով՝ կարողութիւն են ձեռք բերում ժողովրդին ամեն կերպ ծառայելու, և սակայն այդ ծառայութիւնից փախչում են վատաբար:

— Անշուշտ:

— Դէ՛հ, հենց այդ իրաւունքի հիման վրայ էլ ես ձեզ մեծ մարդ եմ անուանում. որովհետև քաջութիւն էք ունեցել կեանքն արհամարհելով այդպիսի վսեմ նպատակի նուիրել ձեզ.

— Մնորհակալ եմ, դուք ինձ բաշտպետում էք. բայց ես դեռ ոչինչ չեմ արել, դեռ նոր եմ որոշում անել:

— Այդքանն էլ բաւական է. դորձի սկիզբը՝ դորձի կէսն է: Կամենալը՝ կարենալ է:

Կամսարեանը, որ մեծ հաճութեամբ էր լսում Կյս խօսքերը, լանկարծ պահանջ զգաց վերակացուի բաժակը նորէն լցնելու և պաշարի ընտիր մասերից մի քանի նոր կտոր նրա առաջը դնելու:

— Նեղութիւն մի կրէք, ես շատ ուտողներից չեմ. ասաց վերակացուն և, մի և նոյն ժամանակ տապակած հաւի մի չաղ կտոր աղ ու պղպեղով համեմելով՝ փաթածեց լոշի մէջ, ախորժակով վայելեց, ապա լրացուած բաժակը մինչև վերջը դադարեցնելով՝ շարունակեց. — ճիշդն ասած՝ գեղեցիկ ու բաղաւոր միտք էք լղացել. ասլիք, եղբայր, ասլիք: Այդ օրինակն, անշուշտ, շատերին կը բերէ ձեր ետեւից... Բայց ասում էք որ դեռ չէք որոշել թէ՛ որ գիւղում պիտի հաստատուիք:

— Այո, չեմ որոշել:

— Բայց վատ միտք չէ այն՝ որ ասում էք թէ՛ կը կամենայիք իջնել առաջին սլառահաճ գիւղում:

— Ծշմարիտ.

— Այո, ինչ հարկ կայ խտրութիւն գնել գիւղերի մէջ՝ զրանցից ամէն մէկում ապրում են մեր եղբայրներն ու քօյրերը. Ահա հենց բազմի բերմունքով ձեր ճանապարհի վրայ գտնուող առաջին հայ գիւղը ամենից աւելի կարօտ է ձեր խնամքին:

— Ո՞րն է դա:

— Զիջուխուն. մեր հին ձապտիկը:

— Այո, նրա մասին լսեցի ես տիբացուից:

— Պէտք է տեսնէք, եղբայր, թէ որքան բան կայ այդպիսի մի խեղճ գիւղում անելու: Հաւատացած եմ որ շատ պիտի յուզուիք ու վշտանաք՝ տեսնելով այդ տեղի ձեր ազգակիցների դրութիւնը և, մի և նոյն ժա-

մանակ, լիշելով անտարբերութիւն այն մարդկանց, որոնք կարող էին օգնել գիւղացուն իւր վիճակը բարւոքելու բայց չարին, որովհետեւ չը կամեցան:

— Կարճում եմ որ այդ ամենը պիտի ցաւեցնէ ինձ:

— Եւ, մի և նոյն ժամանակ ոգևորէ ու ստիպէ գործել:

— Անշուշտ:

— Եւ երեւակայեցէք թէ՛ որպիսի՛ քաղցր երանութիւն պիտի գգաք մի օր, երբ ձեր աչքով տեսնէք այն ամենը, ինչ որ արել էք, երբ տեսնէք ամային ձեր ձեռքով շէնացրած, աւերակը վերականգնած, խեղճութիւնը խնամուած, տգիտութիւնն ու նրանից լաւաջացող չարիքները գիւղից հալածական... երբ տեսնէք թէ՛ թշուառ մի ժողովրդի մասաղ սերունդ ուսուցել ու կրթել էք այնքան որ նա այժմ կարողանում է սեփհական աշխատութեամբ իւր վիճակը բարւոքել, իւր ջանքն ու քրտինքը արդիւնաւոր գործադրել:

Այս եղանակով երկար խօսելով վերակացուն, այնպէս էր քաջալերել ու ոգևորել Կամսարեանին, որ երր Ծօսին եկաւ լայտնելու, թէ՛ կառքն արդէն լծուած, պատրաստ է, նա վեր թռաւ տեղից իսկոյն և, կարծես, շտապելով որ ժամ առաջ հասնէ որոշուած գիւղը և սկիզբը դնէ իւր անունը փառաւորող մեծ գործին, հարցրեց տիրացուն.

— Գիտես, բարեկամ, որ ձեր գիւղն եմ գալիս:

— Ձէ, աղա, գիտում չեմ, պատասխանեց տիրացուն:

— Այո՛, գալիս եմ ձեր գիւղը և, գուցէ, այնտեղ էլ ապրեմ:

— Վա է, զարմացաւ տիրացուն:

— Ի՞նչ վա է, գիւղում ապրել չե՞ լինել. մէջ մը տաւ վերակացուն:

— Խե՛ չլի, հրէն աշխարհքի կէսը գեղումը չի

ապրում. ամա գէ, ասումեմ, աղան քաղաքի սփորմարդ ա, գեղումը ո՞նց կարայ ապրիլ:

— Կարող եմ, ինչո՞ւ չեմ կարող, հաստատեց Կամսարեանը:

— 'Իէ որ կարող ես, էնա լաւ կըլի էլի... միան ամօթ լըլի հարցնիլը, ի՞նչ ես ուզում գեղումն ապրիլ:

— Նրա համար որ կարողանայ ձեզ օգնել, ձեզ բաղդաւորացնել, բացատրեց վերակացուն:

Տիրացուն թէպէտ այդ բացատրութիւնից էլ բան չըհասկացաւ բայց, կամենալով մի քաղաքավարի խօսք ասել, ռարով ա գալի, հազար բարով, Աստուած թող սրտի խորհուրդը կատարի», ասաց ու հեռացաւ:

— Խեղճ մարդիկ... չեն ուզում հաւատալ թէ՛ կըգտնուին աշխարհում անձինք, որոնք երբ և իցէ կըհետաքրքրուին իրենց վիճակով, իրենց կեանքի դառնութիւններով և կըկամենան օգնել իրենց՝ առանց շահտխնդրութեան, ասաց Կամսարեանը, գրեթէ լուզուած:

— Եւ իրաւունք ունին. որովհետեւ կեղեքիչներից ու վաշխառուներից զատ՝ դեռ մինչև այսօր չեն տեսել ոչ ոքին իրենցմով հետաքրքրուելիս, նկատեց վերակացուն:

— Որ այդպէս է, մենք կըփոխենք դրանց համոզումը, և կստիպենք հաւատալ՝ որ չարերից զատ, կան աշխարհում, նաև, կարեկից մարդիկ:

— Գնացէք և համոզեցէք, Աստուած թող օրհնէ ձեր ճանապարհը, ասաց վերակացուն և սեղմելով երիտասարդի ձեռքը, ճանապարհ դրաւ նրան մինչև կառքը:

Մի քանի վայրկենից Օվանէսի ձեռքը թռցնում էին Կամսարեանին դէպի Դիլիջանի բարձրութիւնները:

Ը.

Արևը մայր մտնելու մօտ՝ մեր ուղևորները հասան ամարանոցի հռչակ վայելող Դիլիջան առանի:

Այստեղ Կամսարեանը, Օվանեսի ցուցմունքով, հիւրանոցի անուն կրող մի տան մէջ գիշերալին հանգըստարան գտնելուց լետով՝ ելաւ փոքրիկ առանը դիտելու: Փոշոտ խճուղու աջ ու ձախ կողմերում կառուցած երկու կարգ քարաշէն տները, որոնք առանի ամբողջութիւնն էին կազմում և որոնց մէջ ապրում էին ամարանոց եկողները, հաճելի տպաւորութիւն չարին Կամսարեանի վրայ: Այստեղ նա իսկոյն լիջեց Բորժոմը իւր գեղեցիկ վիլլաներով, մաքուր փողոցներով, ընդարձակ պարկերով, ջրերի առատութեամբ և, առաւել ևս, բնակիչների փայլուն արտաքինով ու գրաւիչ նիստ ու կացով: Ուստի և եկաւ այն համոզման որ Դիլիջանը միայն հասարակ մահկանացուների համար կարող է ամարանոց համարուիլ:

Բայց երբ՝ խճուղին երկուստէք փակող՝ շինութիւններից հեռանալով բարձրացաւ դէպի առանի ձախակողմը ձգուող լեռնալանջը, նրա առաջ բացուեցաւ մի գեղանկար հորիզոն, որ ամփոփում էր իւր մէջ Աղստեի ձորահովիտը՝ իւր կարկաչահոս գետակով, դալար արօտներով, ոսկեփայլ արտերով, իսկ մի փոքր հեռւում՝ խաղաղանիստ գիւղի միաշար տնակներով և նրանց առջև կարգով տարածուող կանաչազարդ բանջարանոցներով: Իւր կանգ առած արօտից քիչ հեռու՝ սկսւում էր եղևնիների խիտ անտառ, որ գնալով տարածւում էր դէպի հեռաւոր լեռների կատարները, որոնց այդ վայրկեանին ոսկեգօծել էին արևի վերջին շողերը: Չորահօվիտը եզերող դիմացի բլուրներից, որոնց ետևը պիտի թաքէր շուտով արևի սկաւառակը, փչում էր ախորժ գեփիւռ՝ բերելով իւր հետ կենարար մի զով՝ տո-

գորուած լեռնային օդի, դալարի և ծաղիկների անուշ բուրմունքով:

Կամսարեանն սկսաւ լիքը կրծքով շնչել լեռնային թարմ օդը և ինքն իրեն խոստովանել որ փոքր առաջ արած իւր համեմատութեամբ մեծ սխալ է գործել՝ Բորժոմը գերադասելով Դիլիջանից: Որովհետեւ նա այժմ տեսնում էր՝ որ եթէ առաջինում արհեստականն է փարթամ, վերջինում, ընդհակառակը, գերազանց է բընականը: Եւ այդ կարծիքի վրայ նա հաստատուեց աւելի, երբ լեռնալանջերից իջնելով՝ մտաւ նորէն աւանը և փոստային կայարանի առաջ բղխող յորդ ու սառն աղբիւրից իւր ծարաւը յագեցրեց: Այդպիսի անուշ ու բարեհամ ջուր Բորժոմն, ի հարկէ, չէր տեսած իւր օրում. ինչպէս և նրա նեղ, կարծեա պատնիշափակ, ցերեկը տօթով, իսկ գիշերը՝ խոնավութեամբ լի խորածորը չէր շնչել երբէք այն թեթեւ ու անուշ սղոխն ու հովերը, որոնք գիշեր ու ցօրեկ գուրգուրում էին Դիլիի առոյգ լեռնալանջերը:

Բայց արի, տես որ հենց սրա անմահական աղբիւրից քիչ հեռու, փոստային կայարանի և մասնաւոր տների դէպի ձորահովիտը հանող բակերում՝ բլուրի սլէս դիզուած էին տարիների ընթացքում հաւաքուած աղբն ու անմաքրութիւնը, որոնց գարշահոտութիւնը ապականում էր ամարանոցի շրջակայ օդը և, սակայն, դրա վրայ ոչ ոք ուշագրութիւն չէր դարձնում:

— Ահա, թէ որտեղ է հարկաւոր մեր միջամտութիւնն ու աղդեցութիւնը... բնութիւնը զարդարել է մեր երկիրը իւր լաւագոյն հարստութեամբ, իւր քրնքոյշ գեղեցկութիւններով և, սակայն մարդկային անճաշակ տգիտութիւնը այլանդակել է նրան անխղճօրէն: Փամանակ է, արդարեւ, որ մենք մտնենք ամեն անկիւն և տգիտութեան բունները աւերենք ամեն տեղ...

մտածեց՝ Կամսարեանը և իւր նուիրումը աւելի ևս կը շին ստացաւ իւր աչքում։

Հետեւալ տուածտ՝ դեռ արեւը չըծագած, Կամսարեանը նստած էր Օվանէսի կառքում, որ հանգիստ սուրում էր լեռնանեան խճուղիով։ Վերջինս Ռիլիջանի հարաւարեւմտեան կողմից սկսելով՝ անցնում է Շամլուղ գետակի ուղղութեամբ՝ Մայմեխ լեռան ստորոտը ծածկող անտառների միջով և ապա հեռոցհեռէ լեռան լանջերը բարձրանալով՝ պիտի հասնէր մինչև նրա կատարը։ Արեւը դեռ նոր էր Մայմեխի բարձունքը վառում, երբ մեր ուղևորները անցնում էին նրա ստորոտով։ Առաւօտեան գեփիւղը, որ հով էր բերում սարի լանջերից, մեղմով շարժում էր անտառի ծառերը։ Նրանց խուլ շրջինը խառնուելով Շամլուխի քաղցր խոխոջի և թռչնիկների ալգածին ճառագիւնի հետ՝ կազմում էր հաճոյական մի ներդաշնակութիւն, որ խանգարւում էր երեմոյ կառքի կոշտ դղրդիւնով։

Երբ ուղևորի ծմակներն անցնելուց յետոյ՝ սկսան դէպի լեռնալանջը բարձրանալ և Շամլուխը ծածկուելով անտառի խորքում՝ սկսաւ իւր խոխոջի խուլ ձայնով ուղեկցել ճանապարհորդներին, տիրացու Մօսին, որ դարձեալ նստած էր կառավանի կողքին, անհրաժեշտ համարեց լիշեցնել «աղին» իւր երէկուայ դիտողութիւնը։

— Միտդ ա էն, որ ասում է թէ՛ Ռիլիջանայ դէսի ճամպէն էվելի սիրուն ա, քանզ դէնքնը։ Ռէ հմի մը տիկ տու, տէս, ըսկի քու օրումը ըսենց տեղեր տեսիլ են։

Կամսարեանը, որ արդէն զրաւուած էր շրջապատող տեսարաններով, տիրացուի «դէ հմի մտիկ տու» խօսքի վրայ, լեռ նայեց և տեսաւ, արդարեւ, մի նոր սկնապարար տեսարան։— Իրենք այդ միջոցին գտնուում էին որոշ բարձրութեան վրայ, իսկ տափարակի ծմակ

ները մնացել էին վար: Բարձրից նայելուց, տեսնուում էին միայն այդ ծմակների կատարները, որոնց կանաչը արևը վառել էր երգներանդ գոյներով: Իսկ այդ վառուող մակերևութը նմանում էր այդ վարկենին լափնաճալ մի ծովակի, որի լեզվեղուկ ավքները փոխաբերում էին ծառերի հովից շարժուող կատարները: Այդ տեսարանը այնքան էր սիրուն ու գրաւիչ որ Կամսարեանը տեղը փոխելով՝ նստեց դիմացի նստարանի վրայ՝ որպէս զի կարողանայ աւելի դիւրութեամբ նայիլ և զմայլուիլ գեղեցիկ հեռանկարով:

Չընայելով որ խճուղին սարի լանջովն էր բարձրանում, այսուամենայնիւ, ծառերը հովանաւորում էին նրան: Մեծ մասամբ նա անցնում էր բնական ծառուղիների միջով, որոնց, երբեմն, փոխարինում էին նաև ժայռերի շարքեր: Իսկ դրանց, իւր հերթում, հովանաւորում էին դարձեալ հինաւուրց ծառեր, որոնք բուսած լինելով ժայռերի վերևում, այդտեղից իրենց սաղարթախիտ ոստերը ձգում, տարածում էին ճանապարհի վրայ: Վերջինս յաճախ անցնում էր, նաև, սիզաւետ բարձունքներով, ուսկից տեսարանները բացւում էին աւելի շքեղ ու ընդարձակ: Այդպիսի դիրքերից երևում էին Մէլդան լեռան անտառապատ լանջերը և նրա մերկ, ծառազուրկ կատարը, որ, սակայն, պատած էր բաց կանաչ թաւիշով: Նրան հետևում էին ուրիշ շատ լեռներ, որոնք գագաթների բարձրութեամբ մէկը միւսին գերազանցելով՝ հորիզոնը դարձնում էին փառայեղ:

— Հրէն Սիսիանայ սարերը. բացառանչեց լանկարծ տիրացուն, չըժուժալով, կարծես, որ ուսումնական մարդը այդ վեհափառ տեսարանների առաջից անցնում էր լուռ ու մունջ:

— Որո՞նք են, հարցրեց Կամսարեանը՝ նստելով նախկին տեղը:

—Հրէն, ալ, էն որ կատարնին մշուշակալած՝ լէլթէ (կարծես) լաղ են տնում (ծաղրում են) մնացած սարերին, տենում չես:

Այս խօսքերով ցոյց տուաւ տիրացուն Սիւնեաց աշխարհի կապուտակ լեռները, որոնց կատարներն, արդարեւ, ծրարում էին ամպերի մէջ:

Կամարեանը դիտում էր լեռներով ծածկուած այդ հորիզոնը խորին հիացմունքով:

—Քիչ վախ եղբէս ա հաւատարիլ դենք նրանց, չուն էս ճանապարհը բանցրանում ա Մայմեիը վեր տասնըհինգ վերստ, աւելացրեց տիրացուն:

Բայց նրա Վիլ վախտը շատ էլ շուտ չանցաւ. անթիւ կեռամաններով վերելքը տեւեց մօտ երկու ժամ:

Եւ սակայն Մայմեիի ամենաբարձր լանջերին հասնելուց, արդարեւ, ուղեւորներին թուում էր թէ՛ իրենք հաւասարուել են Սիւնեաց լեռների բարձրութեան:

—Տենում ես, աղա, հրէս հաւասարուեցինք: Բա էլ Սիւիանը խճ ա լաղ տնում մեր Մայմեիի վրայ, զուարճախօսեց տիրացուն:

—Չենք հաւասարուել, քեզ այդպէս է թուում, պատասխանեց Կամարեանը:

—Ո՞նց թէ հաւասարուել չենք. հրէս քթիս թուշովը (ուղղութեամբ) որ մտիկ եմ տալի, ասես, իմ գլուխն ու Սիւիանայ գլուխը մի չուանի են դրած:

—Այդպէս կերեալ միշտ հեռուից, բայց եթէ անցնես քո և դիմացի սարի մէջ տեղը գտնուող տարածութիւնը, կը տեսնես որ սարը հետզհետէ բարձրանում է, բացատրեց երիտասարդը:

—Դ՛հէ (այդպէս) բան էլ կայ:

—Հապա:

—Բա էդ խճ դհենց ա ըլում, հետաքրքրուեց տիրացուն:

—Նրա համար որ երկիրը կոլոր է և այդ պատ-

ճողովի էլ քանի սարը հեռու է լինում, այնքան էլ նա փոքր է երևում։ որովհետև հեռուից մենք տեսնում ենք միայն նրա վերին մասը։ Իսկ յետոյ՝ որքան մոտենում ենք, այնքան նա մեծանում է, որովհետև հեռոցհեռե տեսնում ենք նրա միջի և սպա վարի մասերը։

Տիրացուն այս բացատրութիւնից ոչինչ չը հասկացաւ, բայց երկրի կոլոր լինելովը հետաքրքրուեց։

— Ասում ես երկիրը կլոր աս։

— Հա՛

— Եանի (այսինքն) ո՞նց ա կլոր, տափակ թաքախի (խան) նման թէ կլոր ձմերուկի։

— Կոլոր ձմերուկի։

— Բա էդ ո՞նց կըլի, զարմացաւ տիրացուն։

— Այդպէս է, կրկնեց Կամսարեանը։

— Ա՛ խէ, գիտում չես որ դ՛հենց աս։ մէջ մտաւ։

Օվանէսը։

Վերջինի միջամտութիւնը գրգռեց տիրացուին։

— Սրան մտիկ տու։ Լէլի ինքը գիտում ա, նկատեց։

նա խէթ խէթ նայելով կառապանին։

— Բա գիտում չեմ... վստահօրէն հարցրեց Օվանէսը։

նէսը։

— Դէ որ գիտում ես, ասա՛ տենեմ ո՞նց ա կլոր։

— Հըէն աղան առեց էլի, ձմերուկի նման կլոր ա։

— Ա, զա՛շ, ձմերուկի նման որ կլոր ըլի բա թո՛ղ

չի՛ լիլ (չի՛ գլորուիլ) ծովն ընկնի՛լ։

— Ես ի՛մ... տարակոյսեց, Օվանէսը, տեսնելով որ

նեղ տեղը լծուեցաւ։

Կամսարեանը ծիծաղեց։

— Խէ՛ ես ծծաղում, աղա՛, սո՛ւտ եմ ասում, դար-

ձաւ նրան տիրացուն։

— Ա՛, աղա, դու կարո՞ղ ես քո բերանի, կամ աչ-

քի մէջն ընկնի՛լ, հարցրեց Պետրօսը։

— Բա ոնց կարամ ընկնիլ իմ բերանը:

— Հապա, ծովերն էլ գտնուում են երկրի վրայ. Թրկիրն ինչպէս կարող է նրանց մէջն ընկնել:

— Երկրի վրայ ծովեր կան, գիտուում եմ, հրէս մինչն էլ մեր առաջին, Սևանայ ծովն ա, ամա դէ ես էդ ծովերը չեմ ասուում:

— Հապա ո՞րը:

— Ասումեն, աշխարհը որ վերջանում ա, դէնը շատ մենծ, անտակ ծով կայ, որ ըսկի ճոնդ (ծալը) չունի: Հմի որ ասուում ես՝ աշխարհը կլոր ա, ես էլ ասուում եմ՝ բա խի չի թուլ ըլում էդ ծովն ընկնում:

Կամսարեանը նորէն սկսաւ ծիծաղել և ապա տեսնելով որ տիրացուն տարակուսած նայում է իրեն, ըսկեց մի քանի համառօտ տեղեկութիւններ տալ նրան երկրի, լուսնի ու արեւի կազմութեան և նրանց շարժումների մասին:

Մօսին ուշադրութեամբ լսում էր նրան և երբեմն երբեմն գլուխը շարժելով ասում:

— Հըլէ տես ինչէր ա ըլէ աշխարում է... փառքդ շատ ըլի, Աստուած—ջան, բա էս խի մեզ ըսենց հայվան ես ստեղծել:

— Ա՛, Մօս, ես ընենց եմ 'մացել թէ դու էդ բաները չիմ (բոլորը) գիտում ես. բա էլ ընչի վարժապետ ես որ բան չես 'մանում, նկատեց կառապանը չարախնդութեամբ:

— Ա՛, ես ո՞րդիան 'մանամ, ես հու խալիս (խակական) վարժապետ չեմ, խոստովանեց տիրացուն իւր տկարութիւնը:

— Բա խի ես ընխանց կարդացնում:

— Անդուր որ կարդացածս 'մանում եմ:

— Ի՞նչ ես կարդացնում, հետաքրքրուեց Կամսարեանը:

— Ի՞նչ որ ձեռք ա տալիս:

—Օրինակ:

—Օրինակ, Սաղմոս, Պարգև—Մանկանց, Մայրենի լեզու, Աւետարան, Եփրեմ—Խորի...

—Առաջ ո՞րն ես կարդացնում:

—Առաջ «այլ-բենի» տետրը. եղուց ով ինչ գիրքերում ա, նրանից էլ սկսում եմ:

—Ինչպէս. ամեն մէկը մի ջուկ գրքի վրայ է կարդում:

—Բա:

—Ինչո՞ւ ամենքին մի տեսակ գրքի վրայ չես կարդացնում:

—Եդ ո՞նց կըլի: Ընենց մարդ կալ որ տանը սաղմոս ունի. ընենց մարդ էլ կալ որ Պարգևմանկանց ունի. եա չէ, Աւետարան, եա Մայրենի լեզու. բերում ա հուսասում. վարժապետ, քե մատաղ, բեխին էս գիրք կարդացրու, հաղիր տանն ունենք, մին էլ վեր չըկենամ գնամ Դիլի, եա Բեան, նոր մէկէլանց գիր առնեմ. աղքատ մարդ եմ. կարալ չեմ գրի փող տալ...: Ես էլ վեր եմ ունում էն գիրը կարդացնում:

—Հապա քո աշակերտները ոչինչ չեն հարցնում քեզ երկրի, ծովերի կամ այլ այդ տեսակ բաների մասին:

—Պատահում ա որ հարցնում են:

—Եհ, դու ի՞նչ ես պատասխանում:

—Ինչ որ մանում եմ:

—Իսկ դու բան չես իմանում:

—Դէ չիմացած վախտն էլ տողաշարով (քանոնով) գլխին տալիս եմ հուսասում. «ձէնդ կարի դասդ սըւրբի, էդ քու ինչ մանալու բան ա, որ հարցնում ես». էն ա խեղճն էլ գլուխը քաշ ա գցում գիրը կարդում:

—Այ, քու հերը լիս դառնալ, աօիլ (խկական) վարժապետը դու ես, որ կստ, նկատեց Օվանէսը ծիծաղելով:

Բայց այս անգամ արդէն Կամսարեանը չըճիճաղեց. նա սկսաւ մտածել լսածների մասին և տեսաւ որ դըրանք շատ ցաւալի են: Այս առթիւ, գուցէ, նա, մինչև անգամ, տխրէր, եթէ մի փոքր աւելի խորասուզուէր իւր մտածմունքների մէջ, եթէ խորհէր այն մասին թէ՛ Բնջ թշուառ դրութեան մէջ պիտի գտնուի մի ժողովուրդ, որի առաջաւոր մարդը—տիրացուն, կամ վարժապետը խարխափում է այս աստիճան տգիտութեան մէջ: Բայց տեսարանների լանկարծողան փոփոխութիւնը նորէն գրաւեց. նրա ուշադրութիւնը: Օվառնէսի կառքը քերում էր այժմ Մայմեխի կատարը և հին Գուգարաց սահմանն անցնելով՝ մտնում Սիւնեաց գաւառամասը: Այստեղ արդէն հետզհետէ նուազում էին անտառներն և սպառում մացառուտը. իսկ դրանց փոխարինում էին սիգաւէտ լեռնադաշտեր և դեղեցիկ մորմանդներ, ուր խոտը գունաւորուած երփներանգ ծաղիկներով՝ ծածանում էր կանգնաչափ բարձրութեամբ: Լեռնային հովերը խաղում էին այդ գալարազուարճ մարգերում քաղցր ու մեղմաշունչ. իսկ արևի շողերը ոսկեզօծում կանաչը ոչ թէ նրանց ջերմացնելու այլ փայլեցնելու չափով: Երիտասարդն իւր օրում չէր տեսած այսպիսի ճոխ ծաղիկ ու կանաչ: Նա հիացած նայում էր աջ ու ձախ և ինքն իրեն մտածում.

—Ափսոս, ինչո՞ւ բնութիւնը այսպիսի բարձրութեան վրայ է հանել այս հրաշալի աբօտները: Միթէ գեղջուկի հօտերն ու նախիրը կարո՞ղ են երբ և ինչ օգտուել նրանցից: Բայց հազիւ անցան մի քանի ընդէններ, և ահա նա տեսաւ որ հեռուում խոտը շարեշար հարել ու փռել են գետնին ցամաքեցնելու համար:

«Ուրեմն այս բարձրութեան վրայ էլ մարդիկ են ապրում: մտածեց նա և իսկոյն լիջեց իւր «աշխատասէր և ճակատի քրտինքով ապրող» ազգակիցներին:

Մի փոքր էլ առաջանալով նա տեսաւ խմբակներ մարդկանց ու կանանց, տղաների և աղջկանց. որոնցից ոմանք լեռնալանջերի վրայ, միւսները՝ լեռնահովտում, կամ ցամաքած խոտն էին հաւաքում, կամ սալերի վրայ բարձում, իսկ աւելի փոքրիկները՝ խաղում ու վազվզում էին կանաչ արօտներում:

Երիտասարդը հետաքրքրութեամբ դիտում էր այդ շարժուն բազմութիւնը և աշխտում ծանօթանալ այդ տեղի հայոց տիպերին: Բայց որքան մեծ եղաւ նրա զարմանքը, երբ տիրացուն բացատրեց՝ որ դրանք հայեր չեն, այլ մալականներ—Սիմեօնովկայ գիւղից:

Իրաւ է, Պետրոսը գիտէր որ Սիմեօնովկան առուջիկայ կայարանն է. և Սիւնեաց սահմանակից այդ սարերի վրայ՝ կարելի էր երեւակայել մի փոստային կայարան. բայց մալականների մի բազմամարդ գիւղ՝ նա չէր սպասում տեսնել: Եւ ինչ հրաշալի հովիտներ, մարգեր ու մարմանդներ էին շրջապատում այդ գիւղացիներին. ինչ շքեղ արօտներ, ինչ լորդառատ աղբիւրներ, որոնց մասին պատմում էին Մօսին ու Օվանէսը: Դա, արդարեւ, մի լեռնային դրախտ էր:

Երբ նրանք հասան կայարանին, համարեանը հաճոյքով սկսաւ դիտել աւանը, որ աչքի էր ընկնում իւր լալնադիր փողոցով և նրա ուղղութեամբ շինուած կոկիկ, մաքուր ու սպիտակ տնակներով: Իրանցից շատերի առաջ գտնւում էին փոքրիկ ծաղկանոցներ, ուր նարգիսի, նարնջածաղկի և շահսպրամի հետ միասին փթթում էր մալխեան վարդ, թէպէտ յուլիսը վերջանալու վրայ էր: Տներից քիչ հեռու ձգւում էին բանջարանոցներ, կաղամբի և գետնախնձորի ցանքսեր ու արեւածաղկի ընդարձակ աճուկներ: Աւելի հեռուն՝ տարածւում էին գիւղացիների հարուստ արտերը: Աւանի բնակիչները՝ շրջապատող բնութեան նման՝ ուրախ, զբաղւած և կենդանութեամբ լի մարդիկ երեւցին համ-

սարեանին. նա սիրով պատասխանեց նրանցից մի քանիսի քաղաքավար ողջունին և սիրով էլ կրթօտէր նրանց հետ, եթէ Օվանէսն իւր ձեռքի շնորհքը մաշկաններին ցոյց տալու նպատակով չըթռցնէր նրանց գիւղի միջով, ինչպէս արագաթե թռչունների:

Եւ որովհետեւ Պետրոսը փափագում էր Սեանը վարկեան առաջ տեսնել, ուստի Օվանէսի եռանդը չուղեց չափաւորել. նա գոհ եղաւ Սեմեօնովնայի վրայ մի վերջին հայեացք ձգելով և ինքն իրեն մտածելով — «Եթէ սա է գգիւղ» կոչուածը, ապա ուրեմն, կարելի է թէ ապրել և թէ գործել սրա մէջ»:

Սեմեօնովկայից ճանապարհը սկսւում էր փոքր ինչ ցածրանալ, իսկ բնութեան շքեղութիւնները նուազում էին: Մի քանի կանաչկոտ բլրակներ անցնելուց յետոյ՝ երևացին Ձիբուխուի աղքատիկ ցանքսերը՝ հարուստ սևահողի վրայ: Կամսարեանը հենց նոր սկսել էր դիտել նրանց և զարմանալ այս տարօրինակ հակադրութեամբ, երբ մի նոր ու շքեղ տեսարան գրաւեց նրա ուշադրութիւնը: Նրա աչքերի առաջ բացուեցաւ լանկիւրծ մի բաց-կոսպուտակ դաշտ, որին նա սկզբում հորիզոնը փակող մշուշ կարծեց: Սակայն տիրացուի «հաս» ծովը բացառանշութիւնը սթրիփեցրեց նրան: Նա, ուրեմն, հասել էր Հայաստանի բնութեան հրաշալիքներից մինին — պատմական Գեղամայ ծովակին: Եւ եթէ սկզբում նա չը կարողացաւ գուշակել թէ իւր տեսածը, իրօք, Սեանն է, նա իրաւունք ունէր, որովհետեւ հեշտ չէր հաւատալ թէ լեռների այդ բարձրութեան վրայ կարող է գտնուիլ այսքան ընդարձակ մի լիճ, որին, իրաւամբ, ծովակ անուն են տուել: Իրաւ է, Պետրոսը աշխարհագրութիւնից գիտէր որ Սեմեօն լեռները, Սւպեան ու Զուլիցարական բարձրաւանդակները շատ այդպիսի գեղեցկութիւններ ունին, այսուամենայնիւ, իւր հայրենիքին այդպիսի շքեղութիւն լատկացնելը չափա-

դանցութիւն էր համարում: Բայց այժմ, ահա, նա տեսնում էր Սեանը իւր անաջ փռուած, տարածուած 6—7000 ոտք բարձրութիւն ունեցող լեռների վրայ: Եւ ինչպէս չը հրճուէր, ինչպէս իւր հայեացքը չը յափշտակուէր նրանով... Կամսարեանը բարձրացաւ իւր նստարանից և կառքի մէջ կանգնելով՝ սկսաւ գիտել ծովակի սիրուն մակերևոյթը, որի կապուտակը շարունակ փոխւում էր՝ առնելով երբեմն պարզ փերուզի, իսկ երբեմն գորշ մշուշի գոյն, նայելով թէ կա՞քն քնչ ուղղութեամբ էր ընթանում: Բաւական տեղ այսպէս նա կանգնած էր կառքում, մինչև որ վերջինս սկսաւ մօտենալ Զիբուխլուին: Այստեղից էլ ծովակը թւում էր անշարժ և միապաղաղ: Միայն նրա պայծառ հայելու վրայ նշմարւում էին հետզհետէ բաց-կապտագոյն ժապաւէններ, որոնք հոռանուտի սահմաններն էին տկտկտում: Շուտով երևաց և Սեանի կղզին, որի տեսքը հեռուից թէպէտ չոր ու ցամաք, այսուամենայնիւ Կամսարեանին հետաքրքրեց յուզելու չափ, որովհետև անցեալից լիշեցրեց նրան դէպքեր, որոնք կապ ունէին Սեան անուան հետ:

Մինչդեռ երկտասարդը սրտայոյզ դիտում էր կղզեակն ու ծովը և նրանց շրջապատող լեռների տեսարանը, Օվանէսը կանգնեցրեց կառքը և հարցրեց.

—Ա՛ղա, ո՞ր դի գետ վեր գալ:

—Ինչպէս թէ վեր գալ, զարմացաւ Կամսարեանը:

—Բա ըստի չե՞ս մնալու:

—Այստեղ ինչո՞ւ մնամ, Զիբուխլու պիտի գնանք:

—Սրանէ լաւ Զիբուխլու կըլ՞ք, նկատեց կառապանը ծիծաղելով:

—Ո՛րը, սա, հարցրեց Կամսարեանը, զարմացմամբ շուրջը նայելով:

—Հա՛, աղա՛, սա ա մեր գեղը, հաստատեց տիրացուն՝ ինքնագոհ ժպտալով:

Կամսարեանը լանկարծակի եկածի նման մի վայր-
 Էեան մնաց անխօս. ապա նորէն սկսաւ իւր շուրջը
 նստիլ՝ տեսներու համար այն, ինչ որ տիրացուն գլխաւ
 էր անուանում:

Տեղն, ուր կանգ էր առել կառքը, շինամիջով ան-
 ցնող խճուղին էր, որ դեղնագուն ժապաւէնի նման ա-
 կօսում էր գիւղամիջի սևահողը: Թւում էր թէ՛ դա-
 միակ մաքուր տեղն է այն բոլոր տարածութեան
 վրայ, որ գիւղի շրջագիծն ամփոփում էր իւր մէջ: Վասն
 զի, միւս բոլոր տեղերում, գետինը ծածկուած էր աղբի
 շերտերով և աթարի (քակոր) փշուրներով, որոնցից նա
 խանձուել, սև գոյն էր առել: Այդ ընդարձակ աղբիւսի
 վրայ՝ փողոցների փոխարէն՝ ընկած էին ինչ որ ծուռ
 ու մուռ անցքեր, իսկ դրանց երկու կողմերում ցրուած
 էին անկարգ ու շեղ ուղղութեամբ թմբաձև, հողա-
 ծածկ բարձրութիւններ, որոնց մի կողմերը կպած լի-
 նելով գետնին, միւսները բարձրանում էին խանձաքա-
 րերով շինուած ցածուն պատերի վրայ: Դրանք գիւղա-
 ցիների տնակներն էին, որոնք, սակայն, չէին նմանում
 մարդկային բնակարանների: Որովհետև մեծ մասամբ
 գունդ էին պատուհաններից, իսկ ելումուտի համար ու-
 նէին մի մի հատ նեղ, ցածուն դռնակներ, որոնցից
 անցներու համար՝ պէտք էր անշուշտ կորանալ: Լոյսն
 այդ տնակները ստանում էին երգիկներից, որոնցից ա-
 մեն կտուրի վրայ գտնւում էր մի հատ: Այդ տուն հա-
 մարուող խորշերից ոչ մէկի առաջ չէր երևում կանա-
 չի նշույլ: Իսկ գիւղի ամբողջ տարածութեան վրայ չը-
 կար մի հատ ծառ և ոչ իսկ մի թուփ: Դրանց փոխա-
 րէն աչքի էին ընկնում գարշահոտ քակորի բլրակներ,
 որոնցից ամեն տուն ունէր մի, կամ երկու հատ՝ փառ-
 քով բազմեցրած սէփհական բակում, կամ տան կողքին
 գտնուող ազատ գետնի վրայ:

Գիւղի ընդհանուր տեսարանը այնպիսի տխուր ու
 ԼՈՒՄԱՅ

վհատեցուցիչ ազդեցութիւն էր անում, որ Կամսարեանը քիչ առաջ անցած Սեմեօնովկան քրա հետ համեմատելով՝ չէր ուզում հաւատալ թէ՛ ինքն իսկապէս գտնուում է գիւղի մէջ, այն էլ Զիբուխլուի, որի անունն այնքան անգամ լսել էր ճանապարհին։ Ուստի իւր տարակուսանքը փարատելու համար երկրորդ անգամ հարցրեց թէ՛ իրօք, սո՛ւ է Զիբուխլուն թէ՛ ոչ։

— Սո՛ւ ա, բո՛ւ։ Հրէն, չե՛ս տեսնում մեր Աստուածածինը՞. հին եղցի ա. մի քիչ դէնն էլ մեր գէրի (քահանայի) տունն ա. հրէն ինքն էլ մօքքը չալին տալէն ցան (աթար) ա դարսում։ Ե՛ն կուսինն էլ տանուտէրինն ա։ Ըստիան էլ մի քիչ որ աշմիշ ըլենք, շէնի աղբիւրն ա, լաւ ջուր ունի, շատ, Մարալինջի տակիցն ա գալիս։ Մի քիչ դէնն էլ Բալդշայն ա։ Ծովն էլ հուամեն օր առաջին ա։ Մին խօսքով լաւ գեղ ա. տեսնիլու բաներ շատ ունի. հրէդ ման կըգաս կըտեսնես։

Կամսարեանը լսում էր տիրացուին և աչքերը մեքենայաբար դարձնում դէս ու դէն, առանց, սակայն, ուշադրութիւն դարձնելու նրա ցոյց տուած տեղերի վրայ։ Որովհետեւ այդ վայրկենին նրան զբաղեցնում էր այն միտքը թէ՛ եթէ, իրաւ, սո՛ւ է հայ գիւղացու բնակավայրը, ապա հազիւ թէ հնար լինի իրեն ապրել այդպիսի տեղ ու գործել։ Եւ, սակայն, չնայելով այդ կանխահաս վհատութեան, նա որոշեց մտնել այդ գեղը՝ կոչուած աւերանոցը, գոնէ, որոշ չափով նրան ճանաչելու և ուսումնասիրելու համար։

Տիրացուի խորհրդով և Կամսարեանի համաձայնութեամբ Օվանէսը կառքը բռնեց դէպի տանուտէրի տունը։ Գիւղի շները, որոնք սովոր էին լուութեամբ նայելու խճուղին անցնող ճանապարհորդներին, մեծ աղաղակ բարձրացրին գիւղը մտնել համարձակող կառքի և ձիերի դէմ, համարելով այդ անսովոր մի բան։ Տիրացու Մօսին, իբրև ծանօթ անձն, իւր սաստող հրաման-

ներն արձակեց շների դէմ, մի քանիսին, մինչև անգամ, լականէ անուանէ կանչելով. բայց ոչ մէկը նրանցից չըլարգեց տերացուի հրամանը, մինչև որ մօտակա խրճիթներէց մէկէն դուրս վազեց մի ժիր ծերուկ և իւր երկարաբուն մահակով ցրուեց աղմկարարներին: Կառքը կանգ առաւ տանուտէրի տոն առաջ:

Թ.

— Աղջի, քեօխվէն տանն ա, հեղինակաւոր ձայնով հարցրեց Մօսին՝ տարօրինակ հագուստներով և գլուխը փաթաթած միջահասակ մի կնոջ, որ կանգնած էր բազում:

Վերջինս առանց ձայն հանելու ձեռքով հովանի արաւ աչքերին, իբրև թէ դէմքը ծածկել ուզելով, ապա երեսը մի կողմը ծռած, շարժեց գլուխը բացասական կերպով, որ կընշանակէր թէ՛ տանը չէ:

— Բա ո՛ր ս:

Կինը ձեռքի շարժումով ցոյց տուաւ գիւղի դուրսը, որ կընշանակէր թէ՛ հանդումն է: Բայց, միևնույն ժամանակ հասկանալով որ նորեկը, անշուշտ, հիւր պիտի լինի իրենց, մօտենալով դրան առաջ խաղացող տղային, նրա բերանով խնդրեց որ լաղան՝ շնորհ տնէ կառքից իջնել, մինչև որ ինքը մարդ կուղարկէ ամուսնու ետեից:

Կամսարեանն իջաւ: Մօսին ու Օվանէսը վար առին կառքից նրա իրեղէնները: Իսկ մինչև այդ, գեղջկուհին ներս վազեց տուն և բերելով այդտեղից մաքուր գորգ, փռեց սրահում դրուած տախտի վրայ: Ապա Մօսու միջոցով խնդրելով հիւրին՝ հանգստանալ այդտեղ, ինքն շտապեց հարեաններից մէկին ուղարկել իւր մարդու ետեից:

Երիտասարդը մի վայրկեան գիւղի՝ իւր վրայ ա-

րած տպաւորութիւնը մոռանալով՝ սկսաւ հետաքրքրուել նշանացի խօսող կնոջ անձնաւորութեամբ: Նա սկզբում նրան համրի տեղ էր դրել: Բայց յետոյ տեսնելով որ խօսում է աղալի և ապա Մօսու հետ, հարցրեց վերջինիս այդ մնջտկատակի պատճառը:

— Ձահիլ կնանիքը անխօս են ըլլում ըստեղ, պատասխանեց տիրացուն:

— Ի՞նչ է նշանակում անխօս լինել:

— Նշանակում ա որ նրանք չըպէտք ա իրանցից մեծերի, եա զարիւր օտար մարդկանց հետ խօսան:

— Ինչո՞ւ:

— Ամօթ ա:

— Ի՞նչպէս թէ ամօթ է, զարմացաւ Կամսարեանը:

— Բա ջահել կնիկը որ չանէն (ծնօտը) ցցի իրանից մենծի հետ զրից անի, ամօթ չի:

— Ձէ, ինչո՞ւ է ամօթ լինում:

— Էս երկրումն ամօթ ա:

— Ինչո՞ւ:

— Ես իմ. վաղուցուայ դրած աղաթ (սովորութիւն) ա:

— Իսկ քեզ հետ ինչո՞ւ էր խօսում:

— Ինչ, միթօմ, մենծի տեղ չի գցում, պատասխանեց տիրացուն, կարծես, վերաւորուած:

— Ուրեմն, կըցանկանայիր որ քեզ հետ էլ չըխօսէր:

— Բա խի՞ չի ցանկանալ. մարդ չի ուզիլ որ պատիւ տան իրան:

— Դա պատիւ է:

— Պատիւ ա, բա:

Կամսարեանն այս նորութիւնը լսում էր զարմանալով և չէր կարողանում հասկանալ թէ՛ ինչպէս կարելի է պահանջել՝ որ մարդ արարածը չըխօսէ իւր նմանի հետ, կամ թէ այդ խօսելը համարէ ամօթ, պա-

տիւ, կամ անպատուութիւն: Այդպիսի բմբուռներ չէին կարող ունենալ, նոյն իսկ, Աֆրիկէի վայրենիները. իսկ սրանք հօ, համեմատաբար, քաղաքակրթութեամբ երկրի բնակիչներ էին, հետեւապէս և պէտք է ազատ լինէին այդպիսի վայրենութիւնից: Բայց և այնպէս, փաստը իւր առաջին էր: Նա տեսնում էր մի կին, առողջ կազմութեամբով, գործելու կարող, ընտանիքին պիտանի և, սակայն, զրկուած Աստուծոյ տուած մեծագոյն բարիքից — խօսելու ազատութիւնից և այդպիսի մի անհեթեթութեան իրաւունքը պաշտպանում էր գիւղի գրագէտ մարդը:

Երիտասարդը դեռ զբաղուած էր այս մտածութեամբ, երբ վերջինս շնորհակալութիւն անելով նրան՝ իւր արած բարութեան համար, առաւ իւր աղքատիկ կապոցը և հեռացաւ, խոստանալով դարձեալ գալ «աղալի» կոչին, երբ սա կը՛րամայէ:

Մի փոքր լստով ներկայացաւ կառապան Օվանէսը և խնդրեց նրան՝ մուրախաստ անել (արձակել) իրեն:

— Ի՞նչ, դու վերադառնում ես, հարցրեց Պետրոսը:

— Հրամսել էք, աղա:

— Մեղք չէ՞ն ձիերդ, ինչո՞ւ չես հանգստացնում նրանց:

— Հրէս գնամ Սիմօնովիումը կորմ կըտամ, ընտեղ էլ կըհանգստացնեմ:

— Ինչո՞ւ այստեղ չես տալիս:

— Ըստեղ դժուար ա:

— Ինչո՞ւ է դժուար:

— Ապուռ (կեր) չըկայ. էլածն էլ թանգ ա:

— Իսկ այնտեղ աժան է:

— Աժան ա, բա:

— Ինչո՞ւ է այդպէս:

— Ընդուր որ ըստեղ հայեր են ապրում, ընդեղ՝ մայականներ:

—Այդ քնչ է նշանակում:

—Եդ էն ա նշանակում որ հայերը աջիդ (տկար) մարդիկ են, էնքան են կարում վար ու ցանք անել որ մենակ իրանց ա հերիք գալի: Թէ որ նրանցից մինն էսօր ինձ մի կող (չափ) գարի ծախքի. էգուց ինքը պտի փող տայ մալականիցն առնի: Ամա դէ մալականը դհէ չի. նա համ փող ունի, համ դօջաղ ա, համ էլ բանի ղայդան (եղանակը) գիտում ա: Վարն էլ ա շատ անում, խոտն էլ ա շատ հարում, նհենց (այնպէս) որ, իրան էլ ա հերիք գալի, ուրիշին էլ:

Կամսարեանի գաղափարը հայ գիւղացու արժանիքների մասին արդէն փոխուած էր, կառապանի բացատրութիւններն էլ պակասը լրացրին: Ուրիշ անգամ, գուցէ, նա ուշադրութիւն չըդարձներ այդպիսի խօսքերի վրայ, բայց այս անգամ, նոյն իսկ, լուրջ մտածութեան առարկայ դարձրեց նրանց:—«Իրաւ, եթէ մի գիւղ՝ իւր տնտեսական կարողութեամբ՝ այնքան է ողորմելի որ մինչև անգամ մի կառապան դժուարանում է այդտեղ իւր ձիերը կերակրել, միթէ սա չէ նշանակում թէ՝ նրա բնակիչները այնքան են ծով, անհոգ ու անշնորհք որ նրանց մէջ ապրել ու գործելը ոչ միայն դժուար, այլ և անհնարին է...»:

Այսպէս մտածեց երիտասարդը և իւր վերջին հետեւութիւնը՝ փոխանակ նրան տխրեցնելու, ընդհակառակը, պատճառեց մի թագուն հաճոյք, որը, բղիւղում էր այն նորածին մտքից թէ՝ գուցէ տեղական հանգամանքներն ստիպեն իրեն, հակառակ իւր կամքին, դըրժել իւր ուխտին: Եւ այն ժամանակ գա կըլինէր մի յաջողութիւն, որ ինքը չէր պտրել... Սակայն այդ հաճոյքը նա չըվայելեց լիովին. վախենալով թէ՝ մի գուցէ ինքն սխալուում է՝ շտապով այդպիսի կարծիք կադմելովը. թէ գուցէ հայ գիւղացին գեռ ունի համակրելի կողմեր, որոնք տակաւին անծանօթ են իրեն և որոնց

պատճառով, գուցէ, մի օր իւր խիղճը բողոքէ իւր գէմ, եթէ ինքն այսօր կայացնէ մի սխալ որոշում:

Իսկ այդ «որոշումը»... Ոչ. նա դրա համար դեռ չի մտածել. չէ կարող մտածել...: Ինչ, դուք կարծում էք թէ նա անհնարին գանելով հայ գիւղում ապրելն ու գործելը, կորույթ ձգել ու հեռանալ. ոչ. այդպիսի քան չի անիւ: Դրա նման մի միտք, այո՛, անցաւ նրա գլխով, երբ կառապանը խօսում էր, բայց դա միայն մի ցուր էր, մի չնչին ասուպ, որ վայրկենաբար փայլեց իւր մտքի աշխարհի հորիզոնի վրայ և անհետացաւ: Իսկ այնուհետեւ նրա հոգու աչքերը դարձեալ մնացին սևեռած այն լուսաւոր աստղին՝ որի վրայ գըրուած էր՝ հայ գիւղացու բարօրութեան համար աշխատելու իւր հաստատուն վճիռը: Եւ նա շարունակ կընայէ այդ աստղին, ընտրած ճանապարհից չըջեղուելու համար: Իսկ առ այժմ... առ այժմ կաշխատէ՝ ճանաչել գիւղը, նորից լսել, տեսնել, քննել, հետազոտել... Անշուշտ նա դեռ շատ բան չըգիտէ և, գուցէ, հենց այդ չըգիտցածներն են, որոնք նորից պիտի ոգեւորեն իրեն...: Այսպէս էր խօսում երիտասարդ Կամսարեանի երկու «ես»-երից մինը մինչդեռ միւսը՝ կարծես, սիրով սպասում էր որ նոր լսածն ու տեսածը, քըննածն ու հետազոտածը հաստատեն դարձեալ այն, ինչ որ կայ, ինչ որ մինչև այդ երևան էր եկել...:

Այս պատճառով նա հանգիստ սրտով վճարեց կառապանին իւր հասանելիքը և ճանապարհ դրաւ նրան:

ՄՈՒՐԱՑԱՆ

(Կը շարունակուի)